

DE DUNO

Het gebied van de Duno is ontstaan tijdens het geologisch tijdvak Saalien, ruwweg zo'n 2400 tot 1300 eeuwen geleden, ligt op de rechter Rijnsoever, op de Arnhemse stuwwal.

Het moet door zijn goede bereikbaarheid over weg en water, zijn hoogte en steile helling door de eeuwen heen van belang zijn geweest voor landheren, bestuurders, plaatselijke bewoners, alsook voor wandelaars en oorlogvoerenden. Toch is er vrijwel niets bekend over de historie van de steilte en het omliggende gebied tot in de moderne tijd.

De overheersende mening is dat Romeinse castra en castella waren gevestigd op de linkeroever van de Rijn, maar voor de Neder-Rijn is dat nimmer aangetoond. De vraag in deze bijdrage is: Getuigt het van goed militair strategisch en operationeel handelen door Romeinse bevelvoerders om de Duno tegenover Driel, de Wageningse Berg tegenover Randwijk en de Heimenberg tegenover Kesteren níét te bezetten? Naar mijn beste weten is er vanuit dit perspectief nog niet naar gekeken.

De Duno is nu een archeologisch rijksmonument (nummer 45966) en wordt omschreven als een "Hunneschans: vroeg-middeleeuwse versterking met aarden wal en gracht in Heveadorp"; de datering van de versterking wordt gesteld op "Karolingisch (plm. 1000)". Deze duiding oogt echter wel heel vreemd en dat is reden genoeg om er eens wat dieper op in te gaan en te proberen de oorsprong van de veldnaam "Duno" te vinden.

Romeinse tijden

We kunnen ons misschien nog een zeker beeld vormen van de Duno en omgeving ten tijde van de Romeinen, het heuvelige landschap zal – afgezien van bebouwing en infrastructuur – niet volslagen onherkenbaar zijn veranderd.

Alhoewel over de toenmalige hoogten en hellingshoeken niets is bekend kan met zekerheid worden aangenomen dat de Duno in de loop der vele eeuwen aan hoogte heeft ingeboet door natuurlijke erosie en menselijk ingrijpen. Evenmin zijn bekend het exacte beloop van de hoofdstroom van de Rijn ter plaatse en het landschap tussen de voet van de stuwwal en de hoofdstroom. Was er misschien een "rivierduinencomplex", waren er drassige weidegronden en rivierzanden tussen meanderende krekken? De enige zekerheid is dat de Rijn niet de strakke waterlint was van nu.

Een ander gegeven is dat de toenmalige rivier de (noord)grens – limes – vormde van het Romeinse Rijk, althans vanaf het jaar 47. Maar de limes is niet de rivier alleen; ook worden er onder verstaan de wegen op de linker Rijnsoever en het stelsel van castella, wacht- en seintorens (van Enckevort, p. 63).

Aangenomen wordt wel dat er in Driel, tegenover de Duno, een Romeins castellum zou zijn geweest en wel in de Baarskamp aldaar. Er wordt dan o.a. gewezen op de vondst van een Romeinse weg. Maar, hoe bijzonder is dat voor een grensplaats van het Romeinse Rijk en – vooral – is het indicatief voor de aanwezigheid van een castellum aldaar?

In 1895 zijn meer dan 200 voorwerpen, inclusief versierselen van paardentuigen, gevonden in de Rijn ter hoogte van Driel; ook is daar in 1966 bij de bouw van het sluis-stuw-complex een kruikje met opschrift gevonden. Maar al deze voorwerpen lagen in (het stroomgebied

van) de Rijn – ook in Romeinse tijden al een veel gebruikte handelsweg – en mogen dus niet in verband worden gebracht met de plaats Driel.

Een andere vraag is hoe het dan in dit opzicht is gesteld met Randwijk tegenover de Wageningse Berg en met Kesteren tegenover de Grebbeberg. Uit drie vrij recente publicaties over dit aspect blijkt het volgende:

Tabel 1

Auteur	Tijd	Driel	Randwijk	Kesteren
Van Enckevort ¹	≤ 274 n.C. laat Romeins	fort? fort?	fort? ---	fort? ---
Haalebos e.a. ²	< Drusus	leger- kamp ^{2a}	---	---
Willems ³	---	castellum?	castellum?	castellum ^{3a}

1. Opgegraven verleden, p. 63/4, 2007. 2. Nijmegen, dl I, p. 40, 2004; 2^a. Zij geven niet aan hoe zij tot deze conclusie zijn gekomen. 3. Nijmegen, dl I, p. 153; 3^a Willems laat onvermeld waarop dit stoelt.

Afbeelding I
Limes kaart Nederland
Bron: Limes-wiki

De drie plaatsen zijn onderdeel van de limes en vermoedelijk dicht bij het punt waar de (Oude) Rijn op het Veluwemassief stuit. Volgens Potjer ligt de splitsing tussen Rijn en IJssel rond het jaar 1000 v. Chr. nog ten zuiden van Pannerden. Vanaf dat punt loopt de Rijn westwaarts via Bemmelen en Elst naar Driel bij de stuwwal en vervolgens naar Wageningen. Van de Westeringh (bodemkundige, historisch geograaf in de Overbetuwe) kan deze visie niet bevestigen.

Hij meent dat de Rijn tot ná de Romeinse tijd heeft gelopen van Elst naar (ten oosten van) Driel, ongeveer zuid-noord. Bij de Veluwerand buigt de Rijn af naar het westen. Dorenweerd ligt ten westen van dit knikpunt. Een nadelig punt kan zijn dat het vermeende Drielse castellum niet kon worden beschermd tegen kruisend ijs in de winter of overstromingen, want de bedijking van het gebied wordt pas in de late middeleeuwen gerealiseerd. En het veer Driel – Oosterbeek? Was dat er in de Romeinse tijd en, zo ja, had het enige praktische functie? Wellicht, en misschien wijzen de versierselen van de paardentuigen daarop.

Afbeelding II
Splitsing van de Rijn in de vroege middeleeuwen en thans
Bron: Gjallar, download november 2014

Het is misschien logisch om een rivier als grens te gebruiken, het beloop kan in de loop van de tijd veranderen al of niet door menselijk ingrijpen. Driel zou dus in militair-strategisch opzicht wel een castellum kunnen zijn geweest en dat te meer waar blijkens Enckevort, Haalebos en de Bosatlas (2011) elke Romeinse versterking op het stuk Rijn tussen Kalkar (D.) en Katwijk aan Zee op de linkeroever van de rivier, op Romeins gebied, ligt.

Van dit laatste gaat ook van der Heijden (2016) uit, maar hij meent dat Driel geen Romeinse versterking zal hebben gehad vanwege de korte afstand – ca 5 km – tot Meinerswijk; geen

onredelijke aanname. In Randwijk zou – ook gelet op de afstand tot Meinerswijk – dan wel een Romeinse versterking kunnen zijn geweest, meent hij, temeer daar de plaats ligt tegenover twee beekdalen op de Zoom. Hij besluit : “Deze hypothese is echter louter theoretisch, want elk archeologisch bewijs ontbreekt”.

En tenslotte zegt hij over Kesteren dat er van een castellum tot nu toe weliswaar niet is gebleken, maar dat in de wijk Prinsenhof in 1974 wel een grafveld is gevonden waarin vanaf het jaar 70 soldaten zijn begraven. Dit is zijn belangrijkste aanwijzing voor de aanwezigheid van een castellum in Kesteren, maar of dat terecht is valt niet af te leiden uit wat hij presenteert.

Geen van de schrijvers stelt zich echter de vraag of het wel zo logisch is dat Romeinse legeraanvoerders castella zouden inrichten in Driel, Randwijk en Kesteren terwijl tegenover deze plaatsen – op vijandelijk terrein – nogal hoge toppen liggen.

Langs het gehele tracé van de Rijn vanaf Arnhem tot aan Rhenen is het juist en alleen in deze drie plaatsen waar de Romeinen moeten opkijken naar een hoogte op vijandelijk terrein pal aan hun noordgrens. Castra Herculis/Meinerswijk ligt, althans deels, ook tegenover een hoogte, maar dat is naar algemene aanname dan ook een legerkamp, daar wellicht gebouwd vanwege de nabije IJssel-aftakking.

De Romeinen bouwen de limes als hun noordelijke grens en verdedigingslinie nadat zij in het jaar 9 een grote en zeer pijnlijke nederlaag hebben geleden tegen de Germanen in het Teutoburgerwald (D.). Met deze ervaring in hun hoofd, waarom zouden de Romeinen hun vijanden toestaan om ongehinderd en tot diep in hun grondgebied (met één van de grootste Gallo-Romeinse tempels benoorden de Alpen in Elst op ca. 5 km afstand; troepenbewegingen naar en vanaf Meinerswijk; Nijmegen!) hun infrastructuur en activiteiten te observeren? (1)

Hoe kunnen zij hun limes beter bewaken dan vanaf een vooruitgeschoven post op vijandelijk terrein, op een hoog gelegen plateau, waar vandaan ze niet alleen een beter zicht hebben op het achterliggende vijandelijk terrein maar de grens ook stroomopwaarts richting hun nederzetting Meinerswijk en stroomafwaarts richting Randwijk kunnen observeren?

Maar er is meer. Terecht zegt van der Heijden dat op het stuk van de Zuidzoom tegenover Randwijk, een beekdal is, het huidige Renkumse Beekdal (2). Een ongeveer vergelijkbare situatie doet zich voor tegenover Driel, waar, met enige welwillendheid, twee beekdalen zijn: het Seelbeekdal en het Oorsprongbeek”dal”, beter gezegd de Oorsprongvallei.

In elk van de drie beekdalen lopen wegen omhoog, de Veluwe op en dat zal militair gezien een voordeel opleveren (3). Maar om vanaf de Rijn de Veluwe op te trekken moet men eerst op de rivieroevers ontschepen en vervolgens vanaf rivier-niveau door een laagte omhoog trekken; het is dan een groot voordeel, om niet te zeggen een “must”, om juist de nabij gelegen hoogtes onder controle te hebben.

Het archeologisch onderzoek dat van tijd tot tijd tussen 1841 en de 1950-er jaren heeft plaats gehad op de Duno heeft geen bewijs opgeleverd van een Romeinse bezetting van de steilte en het omliggende gebied.

Wel meldt Byvanck (1944, p. 402) dat men op de Duno de overblijfselen van een Romeinse wachttorens meent te hebben gevonden, zoals er ook wachtposten zouden zijn geweest in Montferland, bij Wageningen en op de Grebbeberg. Zegt Byvanck: “Het is

duidelijk, dat het heuvelland van Wageningen door de Romeinen bezet is geweest”.

Het is daarom niet onmogelijk dat deze torens en posten deel van een keten op de rechteroever van de Rijn zijn geweest, zegt hij. Byvanck is daarmee vermoedelijk een van de weinigen die expliciet te kennen geeft dat hij de mogelijkheid van een Romeinse versterking op de rechter Rijnsoever open laat.

Van twee andere aan de Rijn gelegen “Duno-achtigen” – de Eltenberg bij Elten, de Heimenberg (het zuidelijk deel van de huidige Grebbeberg) bij Rhenen – wordt ook vermoed dat de Romeinen er zijn geweest, maar bewijs is er tot dusver niet.

Korte tijd, in elk geval tussen 47 en 70 was een ongeveer 15 km brede strook op de rechter oever onder directe controle van de Romeinse machthebbers. Men hield deze strook vrij van bewoning om niet door plotselinge overvallen van vijandelijke stammen te worden verrast. Ook stammen die zich er wilden vestigen werden geweerd (Borman, 1981). Het lijkt weinig twijfel dat in dit geval de Duno, de Wageningse Berg en de Grebbeberg inderdaad tot de limes hebben behoord.

Het lijkt realistisch aan te nemen dat de steilte geschikt was om te worden gebruikt als geschutopstelling. Niet zozeer omdat de vijand vanaf de Duno de plaats Driel zou kunnen bombarderen – de afstand is daarvoor te groot en bedraagt anno 2017 ca. 750 m tot de hedendaagse Drielse Rijndijk – maar wel voor de Romeinen om vanaf de top het heuvelachtige landschap ten noorden van de Duno te kunnen bestrijken. Dat moet voor de Romeinse legeraanvoerders een aanlokkelijk idee zijn geweest en zij konden beschikken over de geschikte artillerie.

De steenwerpende onager behoort tot het krombaangeschut en is – lijkt – ideaal voor gebruik in heuvelachtig terrein (4).

Het nut voor de Romeinen van een bezetting van de Duno laat zich als volgt samenvatten: a/ zij kunnen de rivier én het vijandelijk (= noordelijk) achterland beter observeren en bestoken c/ zij onthouden deze voordelen aan de vijand.

Afbeelding III Romeinse Onager

De kernvraag blijft dus deze: Is het nu puur toeval dat het – blijkens van Enckevort, Haalebos, Willems en anderen – zowel voor Driel als Randwijk en Kesteren onzeker is dat er een castellum zou zijn geweest en dat er pal tegenover deze plaatsen en op vijandelijk terrein vrij hoge heuvels liggen?

Het antwoord daarop moet welhaast negatief zijn, althans vanuit militair strategisch en tactisch oogpunt bezien..... maar: hoe lever je het bewijs? Na de Romeinse tijd zal de top zijn doorgraven in de tijden van de Merovingen en Karolingen (≈ 450 - ≈ 950), vervolgens door de bouw van de ringwalburg in de eerste helft van de tiende eeuw (5) en nog weer latere vergravingen.

Driel en omgeving liggen in zeer oude cultuurgronden, die – als ze al niet met opstallen bebouwd zijn geweest of van dijken, sloten en wegen zijn voorzien – talloze malen zullen zijn doorploegd en vergraven.

Misschien kan een krijgshistoricus met als specialisme het Romeinse Rijk er meer over

zeggen.

Weinig is bekend over de contacten tussen de Romeinen en de diverse stammen, over de handel, het transport van goederen en het reizigersverkeer in het grensgebied.

Er is zeker handel gedreven tussen de bewoners van de Veluwe en de Betuwe, de Romeinen hebben vast ook op de Veluwe gefoerageerd. Enkele “losse” vondsten op de Zuidzoom – Oosterbeek, Renkum, Keyenberg, Harten/Quadenoord en het gebied van Oranje Nassau Oord, Bennekom, in de Rijn bij Doorwerth – wijzen daar ook wel op, maar van een min of meer permanente aanwezigheid van de Romeinen in het gebied is tot dusver niet gebleken.

Mogelijk dus is Driel bij de handel met de Veluwe betrokken geweest, er kan een op- en overslag en misschien een “statio” – een halteplaats aan een Romeinse heerweg – zijn geweest. In Roman Road Maps (Rodinbook.nl) staat dat de deels gevonden Romeinse weg van Nijmegen naar de Rijn via Elst en Driel naar Kesteren liep.

Zoals al opgemerkt, er “lopen” wegen vanaf de Rijn noordwaarts de Veluwe op. Bekend zijn de heerwech vanaf Arnhem, de noordzuidweg vanaf Oosterbeek (6), de huidige van Borsseleweg, de Seelbeekweg, een weg in en/of langs de Renkumse Beek en De Holle Weg, nu Diedenweg, bij Wageningen, een pre-historische route die voert naar de noordelijke Veluwe, via Bennekom en Ede.

Vermoedelijke oorsprong van de huidige naam (18^e eeuw)

Het oogt erg vreemd om anno 2019 zo'n jonge – want 18^e eeuwse – naam als “Duno” te gebruiken voor een steilte die dateert uit de verre prehistorie, in de eerste eeuwen van onze jaartelling mogelijk een Romeinse wacht- en seinpost heeft gehad en die ruim 1000 jaar geleden bewijsbaar in gebruik was..... Vreemd, maar ook zeer illustratief voor het gebrek aan historische kennis over de Duno.

Waar komt de naam Duno vandaan?

Démoed schrijft (p. 143/4) dat “dune” afkomstig zal zijn van “duin”. Hij preciseert het woord niet, dus is het aannemelijk dat hij bedoelt “zandheuvel”. Maar dat lijkt wat ver gezocht. Bij “duin” denk je toch eerder aan een heuvel bij zee, vgl. Loosduinen, of aan een tweede Duno, zoals bij Oostkapelle op Walcheren. Deze Duno stond ooit bekend als “Duonhoveden” of Duinhoofd, maar daar is “duin” wel wat meer voor de hand liggend dan op de Zuidzoom: Duinhoofd ligt nu op de rand van het duingebied en dat was tussen de zesde en de elfde eeuw niet anders.

Lugdunum was de benaming voor de meest westelijke Romeinse versterking langs de limes, bij Katwijk aan Zee; Lugduno komt voor op de Peutinger Kaart. Wanneer deze kaart rond 1500 wordt herontdekt wordt de naam Lugdunum door de stad Leiden opgeëist (7).

Verder kan men denken aan zandheuvelds in (voormalige) zandverstuivingsgebieden, zoals b.v. Drunense Duinen, Herperduin, Soestduinen, Bosch en Duin.

Kortom, bij “duin” denkt men gewoonlijk aan door de wind gevormde duinafzettingen en niet aan door de gletsjers afgeslepen en vooruit geschoven en opgestuwde massa's van ijs, zand, leem, stenen en grind die het Veluwemassief ooit hebben gevormd.

In dit onderzoek komt de hoogte voor het eerst voor bij Sepp in 1773 en wel als “Dune-Schans en “Dune”. Bolhuis (p. 118) stelt zich de vraag of *men de zoogenaamde Huynenschans aan den Rhyn beneden Arnhem ook voor eene verschansing van noordsche*

stroopers (Vikingen) *zou kunnen houden*. Hij zegt dat kroniekschrijvers *in hun onwetendheid* de Noormannen met de naam van Hunnen hebben aangeduid, de naam “Huynenschans” zou dan verwijzen naar de Hunnen (vgl. de Uddeler Hunenschans).

De schrijfwijze “Huynen” wijst eerder op “Huunen” dan op “Hunnen”; in oude teksten wordt in woorden en namen met twee dezelfde en naast elkaar liggende klinkers, de laatste klinker vervangen door de letter e, i of y: Oosterbeek wordt Oisterbeek of Oesterbeek, Oorschot wordt Oirschot en “uit” is ontstaan uit ”uut”. Hoe ook, de schrijfwijzen “Hunnen” en “Hunen” worden gewoonlijk naast elkaar gebruikt ter identificatie van één en dezelfde confederatie van Euraziatische nomaden in de vijfde eeuw.

Mijns inziens is het “dune”, zoals dat bij Sepp voorkomt een samentrekking van “de Hune” tot “Dune” zoals Bolhuis al voorstelde en komt het niet, zoals Démoed suggereert, voort uit “duin”: Dune-Schans is een verbastering van “de Hune-schans” en “dune” staat voor “de Hune”, wellicht een verkorte aanduiding voor het geheel van burcht en de naaste omgeving. Maar ook het andere geval is mogelijk: misschien heeft de schrijfwijze “Huyne” tot de zegswijze “de huyne” en tot “duyne” geleid.

Tóch “duin” of “duyn” dus, maar niet ontstaan uit duin = door de wind gevormde zandheuvel, maar uit de fout om Vikingen te duiden als Hunnen.

Dat alles laat natuurlijk geheel onverlet dat Bomblé Vatebender in de 18e eeuw zijn landhuis ter plekke “Duinoog” kan hebben genoemd (8).

NOTEN

1. In de hoge en late middeleeuwen heeft op de Dunotop een walburcht gestaan, evenals op de Heimenberg, de Eltenerberg (hoge middeleeuwen) en Montferland. (Jansen, Zuidzoom IV, 2018) Hoogstwaarschijnlijk heeft de Duno in latere tijden ook versterkingen gehad of heeft de top als observatiepunt gediend maar daarover is niets bekend. Op 1592-12-18 waarschuwen de hoplieden Rycken en Schapinck de maarschalk Bacx voor de mogelijkheid dat de Rijn dichtvriest en de vijand gemakkelijk de Veluwe kan binnenvallen. Zij hebben een sergeant met 20 soldaten op verkenning gestuurd naar het *Coenerbosch* en vandaar naar de Overbetuwe tot aan de Waal, maar de patrouille heeft geen *onraet vernomen* (Kronijk Historisch Genootschap te Utrecht, 18/1862 en 19/1863)

2. Hij zegt dat er twee beekdalen zijn.

3. Wellicht is er ook in het Heelsumse beekdal een weg naar de hogere delen van de Veluwe geweest. Althans, op 1591-06-04 stelt het bestuur van Rhenen aan de staten van Utrecht enkele maatregelen voor om de vijand te beletten “over den Rhijn” te komen door de rivier te blokkeren met *..... schuyten en boyten, cleyen en groot. en raadt verder aan En dat uwe U. mede gelieuen te leggen xxx ofte xl soldaten tot Elst, jn een steenen camer (huis in Elst, Utrecht), als oick zeeckere soldaten jnde kerk tot Helsem, zoe opte voorss. twee plaetsen die meeste ouervaerten (overvaarten) van vyant geschieden.* Kronijk van het Historisch gezelschap te Utrecht, 1862, p. 433.

4. Een ander “afstandswapen” is de steen- en speerwerpemde ballista, behorende tot het vlakbaangeschut

5. Schut 2017 over deze burg: “In de noordwesthoek is in de wal aan de binnen- en buitenzijde een uitstulping herkenbaar. Blijkbaar heeft men op een zeker moment hier een motteversterking aangelegd. Het is aannemelijk dat we hier óf met een ringwalburg van doen hebben, die op een later tijdstip gemoderniseerd is door het toevoegen van een motteversterking in de oudere wal, óf dat er in een keer een atypisch mottekasteel is aangelegd, waarbij de motte in de wal is opgenomen en het omringende terrein in werkelijkheid de voorburcht vormt. De voorlopige datering van het aardewerk in de 10e – 11e eeuw pleit voor de eerste mogelijkheid”. Schut: Motte is een geheel of gedeeltelijk kunstmatige heuvel met een regelmatige vorm en steile zijden die gewoonlijk door een droge of natte gracht omgeven wordt. De constructie heeft tot doel de op zijn afgeplatte top staande versterkingen beter te verdedigen en de omgeving te beheersen. Vaak is er een lager gelegen voorburcht aan de motte toegevoegd”.

6. Maar het is niet bewezen dat die er al in de Romeinse tijd was.
7. Lug is de naam van de Keltische zonnegod.
8. De herkomst of betekenis van “oog” in deze veldnaam is (mij) onbekend, tenzij “oog” zou staan voor “uitgestrektheid die men van een bepaald punt kan overzien”: “zo ver het oog reikt” (van Dale). Een andere betekenis kan zijn: “eiland” of “schiereiland”, zie G. van Berkel e.a. bij Callantsoog, Ooij en Schiermonnikoog in Prisma Nederlandse Plaatsnamen, 1995.

BELANGRIJKSTE BRONNEN EN LITERATUUR

Naslagwerken

Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415, Doorninck, P.N. van e.a.
 Bijdragen & Mededelingen (B&M)1898 - 2016
 Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, 2011
 Charterverzameling, GA 0243
 Gelderland in beeld. Thema's 1. Kastelen in Gelderland (Doorwerth, Duno). 2. Kaarten
 Hof van Gelre en Zutphen, GA 0124
 Huis Rosendael, GA 0525
 Inventaris van het archief van de Graven van Holland, 1189-1581 (ca. 1650)
 Nijmegen, prehistorie en oudheid, dl I, 2004
 Placaat en Charter-Boek van Vriesland, dl I, 1768
 Walcherse archeologische rapporten 22, 2011
 Zutphen Monumentaal 1-21

Bronnen, literatuur

Aarts, B.: Montferland en de consequenties. De vroege burchten bij Alpertus van Metz, 2009. De vroege burchten in het oostelijk deel van het rivierengebied (NL/D), 2012

Blommesteijn, C.M. e.a.: De Veluwe, archeologisch-historische verkenningen van de bewonings-Geschiedenis tot 1200, 1977

Bolhuis, J.H. van: De Noormannen in Nederland, 1835

Borman, R.: Archeologie in Gelderland, 1981. “Opgegraven verleden van Gelderland”, 2007

Byvanck, A.W.: Nederland in den Romeinschen tijd, 1944, dl.1, p. 402

Démoed, E.J.: Van een groene zoom aan een vaal kleed, herdruk no. 3

Dussen, J.G.H. v.d.: Heerlijkheid Doorwerth, 1847

Enkevort, H.L.H., van: De grens van de Romeinse macht, Opgegraven Verleden, 2007

Groenewoudt, B.J. e.a.: Een inventariserend veldonderzoek bij de Hunneschans, 2006

Groothedde, M.: Vikingen in Zutphen en Zutphen, Gelderse stad in de middeleeuwen in Opgegraven Verleden, 2007

Hegener, M.: Archeologie van het landschap, 1995

Hermans, C.R.: Analytische opgave der gedrukte charters, diploma's, etc. etc. der provincie van Noord-Brabant, 1844

Heijden, P. van der: Grens van het Romeinse rijk, de limes in Gelderland, 2016

Huisman, J.: Brief van 14-06-2007 aan de auteur. Archeologische vondsten in de buurtschap Harten bij Renkum in: Westerheem, jrg. 27, nr. 6, dec/1978

Jager, S.: Archeologische parels van de Veluwe, 2011

Jansen, H.: Oud-Wolfheze, kerspel en dorp, 2008. Romaanse kerkjes in Wolfhees en ommeringh, Schoutambt en Heerlijkheid, 2014, jrg. 28, nummer 2. De Zuidzoom in de Middeleeuwen I, 2015: voorstudies over Renkum, Harten, Heelsum, Doorwerth, Wolfheze, Oosterbeek. De Zuidzoom in de Middeleeuwen II, 2015: De familie van Dorenweerd 1250 – 1425 en Het vroege Rosande 1300 – 1550. De Zuidzoom in de Middeleeuwen III, 2016: Facetten van kerstening en kerkbouw ≈ 750 – ≈ 1050 en Verbinding van afzonderlijke elementen (I). De Zuidzoom in de Middeleeuwen IV, 2018: Duno-Wolfheze-Dorenweerd ≈ 1000 – 1411

AANVULLEN

Schrassert, J.: Codex Gelro Zutphanicus, 1740

Schut, P.A.C.: De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen Yssel en Rijn gelegene landen, 2003. Cultuurhistorie en archeologie in de Gelderse Vallei, 2017

Sepp, J.C.: Nieuwe Geographische Nederlandsche Reise- en Zak-Atlas, 1773 (herdruk 1992)

Slichtenhorst, A. van: XIV Boeken van de Gelderse Geschiedenissen
Sloet, L.A.J.W.: Oorkondenboeken I -VI
Tuuk, L. van der: De Friezen, 2014
Westeringh, W. van de: Emailwisselingen herfst 2011